टिप्पणी

1

आंगिकाभिनयम्

प्रिय शिक्षार्थीन, अस्मिन् पाठे चतुर्विधाभिनयानां मध्ये नानाविधाङ्गिका अभिनयस्य वर्णनं क्रियते। अस्मिन् पाठे अङ्गिकाविधानस्य अतिरिक्तं सामान्यभिनयस्य अपि चर्चा कृता अस्ति।

शिक्षणपरिणामाः

अस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा भवन्तः -

- आंगिकाभिनयस्य परिचयं जानन्ति;
- मुखाजाभिनयस्य विषये ज्ञात्वा स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नोति;
- शरीराभिनयस्य विषये ज्ञात्वा स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नोति;
- चेष्टक्रीयभिनयं ज्ञात्वा स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नोति;
- सामान्याभिनयस्य विषये ज्ञात्वा स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नोति;
- आभ्यंतराभिनयस्य विषये जानन्ति, स्वयमेव अभिनयं कर्तुं शक्नुवन्ति; तथा
- बाह्याभिनयस्य विषये जानन्ति, स्वयमेव अधिनियमं कर्तुं शक्नुवन्ति।

1.1 आंगिकाभिनयम् : परिचयम्

सामान्यतः शरीरस्य विभिन्नानां अङ्गानाम्, उपांगानां, अङ्गानाञ्च विभिन्नैः हावभावैः, आसनैः च निर्मितः प्रतीकात्मकः अर्थः अङ्गिकाविधानम् अस्ति। अङ्गिकाविधानं त्रिविधं भवति- शारीरिकं, वाचिकं, चेष्टाकृतं च। शरीरस्य नानाङ्गाङ्गैः क्रियमाणा अभिनयः शारीरिकः इति

कथ्यते। उपांगमात्रेण कृतं अभिनयं मुखजा उच्यते, चेष्टैः कृतम् अभिनयं च चेष्टाभिनयम्। षट् अवयवाः सन्ति- नेत्रं, भ्रूं, नासिका, अधरं, चिबुकं, कपोलं च। अङ्गसंख्या अपि षट् इति उक्तं, ते- उभयस्कन्धौ, बाहुद्वयं, पृष्ठं, उदरं, ऊरुद्वयं, जंघद्वयं च। कण्ठं स्कन्धं च केचन आचार्याः सप्तमङ्गं मन्यन्ते। केचन नाट्याचार्याः कटिबन्धद्वयं, ऊरुद्वयं च जंघद्वयं च अतिरिक्ताङ्गं मन्यन्ते, केचन आचार्याः ग्रीवाम् अङ्गं मन्यन्ते।

1.2 आंगिकाभिनयस्य भेदाः

आंगिकाभिनयवर्गे ये अभिनयप्रकाराः आगच्छन्ति तेषां विवरणं नाट्यशास्त्रे यथा लभ्यते-

1. **शिरोभिनयः** - शिरोभिनयः शिरोभिनयः। अस्य १३ प्रकारः - अकम्पिता, कम्पिता, धूता, विधुतः, परिवाहिता, अधूतः, अवधूतः, अनचिता, निहन्चिता, प्रवृतः, उत्क्षित्यः, अधोगतः लोलिता च।

2. **हस्ताभिनयः** - ग्रन्थानुरूपं हस्तस्य अङ्गुलीनां च भिन्न-भिन्न-आसनानि करणं हस्ताभिनयः। हस्त-संकेताः त्रयः वर्गाः भवन्ति- असंयुक्ताः, संयुक्त-हस्ता तथा नृतहस्ताः च। एते क्रमशः निम्नलिखितरूपेण निर्दिष्टाः सन्ति-

   (i) **असम्बद्धः** - एकेन हस्तेन प्रदर्शिताः हस्तमुद्राः। एते २४ सन्ति- पताकः, त्रिपताकः, कर्त्तरीमुखम्, अर्धचन्द्रम्, अरालः, शुकतुण्डः, मुष्टिम्, शिखरः, कपित्थः, कटकामुखम्, सुच्यास्य, पद्मकोशः, सर्पशीर्षः, मृगशीर्षः, काङ्गुला, अलपद्मः, चतुरः, भ्रमरः, हंसास्य, हंसपक्षः, संदंशम्, मुकुलः, उर्जनामं, ताम्रचूडं च।

   (ii) **संयुतहस्ताभिनयम्** - उभयहस्तसंयोगेन प्रदर्शिताः हस्तमुद्राः। एते त्रयोदशसंख्याकाः- अञ्जलिः, कपोता, कर्कटः, स्वस्तिकः, कटकावर्धमानः, उत्सङ्गः, निषधः, दोलः, पुष्पपूतः, मकरः, गजदन्तः, अवहितः, वर्धमानः च।

   (iii) **नृत्तहस्तम्** - अभिनये शृङ्गारविधानाय संयुक्त-असंयुक्त-हस्त-संकेताणां विविध -रूपाणाम् आधारेण विहितं हस्तकर्म नृत्तहस्तं कथ्यते। नृत्तहस्तं नृत्यसमये हस्तचलनस्य, हस्तमुद्रायाः प्रयोगस्य च प्रकारः। नृत्तहस्तः त्रिंशत्ख्र चतुस्रः, उद्वृत्तः, तलमुखः, स्वस्तिः, विप्रकीर्णः, अरलः, कटकामुखः, आविद्धवक्रः, सुच्यास्य, रेचितः, अर्धरेचितः, उत्तानवञ्चितः, पल्लवः, नितम्बः, केशबन्धः, लता, करिहस्तः, पक्षवंचितः, पक्षप्रद्योतकः, गरुड्पक्षः, दण्डपक्षः, उर्ध्वमण्डलिना, पार्श्वमण्डलीना, उरोमण्डली, उरपार्स्वमण्डली, मुष्टिस्वस्तिका, नलिनीपद्मकोशः, अल्पल्लवः, उल्वणः, ललितः वलितः च।

3. **कटिकर्मः** - कटि अभिनयः कटिकर्म उच्यते। पञ्चविधम्- छिन्नः, निवृत्ता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता च।

4. **उरः कर्मः वा वक्षकर्मः** - वक्षःस्थलस्य विविधमुद्राभिः अभिनयः वक्षकर्मः भवति। पञ्चवक्षकर्माः - आभुग्नः, निर्भुग्नः, प्रकम्पितः, उद्वाहितः समः च।

टिप्पणी

5. **पार्शवकर्मः** – पञ्चपार्श्वकर्माणि अपि सन्तिख्र नतः, समुन्नतः, प्रसारितः, विवर्तितः अपसृतः च।

6. **पादाभिनयः** – पादैः कृतं अभिनयं पादाभिनयः। ते पञ्चसंख्या ख्र उद्घाटितः, समः, अग्रतलसञ्चरः, अंचितः, कुञ्चितः च। अन्ये आचार्याः अपि पादाभिनये सूचिपादं गणयन्ति।

7. **उदरकर्मः** – अत्र उदरकर्मः त्रिविधा उल्लिखिता, ते– क्षामः, खल्बः, पूर्णा च।

8. **उरुकर्मः** – अत्र उरुकर्मः पञ्चप्रकाराः सन्तिख्र कम्पनः, वलयः, स्तम्भनः, उवर्तनः निवर्तनः च।

9. **जंघकर्मः** – पञ्च जंघकर्मः – आवर्तितः, नतः, क्षितः, उद्वाहितः, परिवृतः च।

10. **मुखाजकर्मः** – मुखजकर्म षड्विधं विमर्शितम्, ते सन्ति– विधुतः, विनिवृत्तः, निर्भुग्नः, भुग्नः, विवृत्तः, उद्वाहि च। तिर्यक्प्रसारितं मुखं विधुतम् उच्यते। मुक्तवक्त्रं विनिवृत्तम् उच्यते। अधोमुखं नतमुखं निर्भुग्ना उच्यते। किञ्चित् विस्तारितं मुखं भुग्ना उच्यते। अधरेण विवृतं मुखं विवृतं च ऊर्ध्वमुन्नतं मुखं वा उद्वाहितम्। मुखजकर्मसहितं मुखरागवर्णनं च लभ्यते। मुखरागः अभिनयितस्य वस्तुनः मनोदशानुरूपं नटेन मुखस्य वर्णं निर्दिशति। अत्र वर्णलेपनं विना मुखस्य रागः (वर्णः) परिवर्तितः भवति। स्वाभविका, प्रसन्नः, रक्तं तथा श्यामं – इमे मुखरागस्य चतुः प्रकारः।

11. **नेत्रदृष्टि-अभिनयम्** – मानवनेत्रस्य भाषायां, हावभावे च नाट्यस्य प्रतिष्ठा अस्ति। नेत्रस्य भाषा, हावभावः च अभिनयस्य, प्रदर्शनस्य च मुख्यं प्रयोजनम् अस्ति। अत्र अष्टौ रसदृष्टयः, अष्टस्थायीभावदृष्टयः, विंशतिसञ्चारीभावदृष्टयः च चर्चा कृताः। अष्टौ रसदृष्टिः – कान्तः, भयानकः, हास्या, करुणः, अद्भूतः, रौद्री, वीरः वीभत्स च। एतेषां रसदृष्टीनां सम्यक् प्रयोगेन नाना रसदृष्टिः सृजति। अष्टौ स्थायिभावदृष्टयः सन्ति– स्निग्धा, दृष्टा, दीना, क्रुद्धा, दृप्ता, भयान्विता, जुगुप्सिता, विस्मिता च। संचारिभवदृष्टयः विंशतिः– शून्या, मलिनः, श्रान्तः, लज्जनविता, ग्लानः, शङ्किता, विषादिनि, मुकुलः, अभितप्ता, जिह्वा, ललिता, वितर्किता, अर्धमुकुलः, विभ्रान्तः, विप्लूतः, आकेकरः, विकोशः, त्रस्तः, मदीरा च।

12. **भ्रूकर्मा** – सप्तभृकर्मा– उत्क्षेपः, पातनः, भृकुटी, चतुरः, कुञ्चितः, रेचितः, सहजः च। भ्रूभृङ्गोत्थापनं उत्क्षेपः, क्रमेण अधः अवतरणं पातनः, भ्रुमूलानां युगपत् संरेखणं भृकुटा, भ्रूणां माधुर्य विस्तारं च चतुरा, क्रमेण भ्रूणां मोचनं मन्दं वा मिलित्वा वा कुञ्चित, ललित उत्थानं रेचितं, प्राकृतिकं स्थातुं स्थितिः सहजः।

13. **नासिका कर्मः** – नासिका द्वारा कृत अभिनयः नासिका कर्मः। षट्प्रकाराः यथा – नता, मंदा, विकृष्टा, सोच्छवासा, विकूणिता, स्वभाविकी च।

14. **अधरकर्मः** – अधरेण कृतं अभिनयम् अधराकर्मः वा अधारोष्टं वा कथ्यते। अधरकर्मः षट् सन्ति– विवर्तनम्, कम्पिता, विसर्गः, विनिगुहनः, सन्दश्कः, समुद्गं च।

टिप्पणी

15. **चिबुक्कर्मः** - हनुनाकृता अभिनयः चिबुक्कर्मः। यद्यपि दन्तजिह्वाओष्ठगतिषु चिबुकर्कमं भवति तथापि चिबुकर्मलक्षणं दन्तकर्मलक्षणम् अस्ति। सप्त चिबुककर्म अथवा दन्तकर्म- कुट्टनः, खण्डनः, छिन्ना, चूक्कितः, लोहितः, सामः तथा दष्टः।

16. **कपोलकर्मः** - कपोलकर्मः गण्डकर्म अपि उच्यते, ये षट् संख्यायां भवन्ति- क्षामम्, फुल्लः, पूर्णः, कम्पितः, कुञ्चितः, समः च। शारीरिकाभिनयविमर्शे चारिविधानं गतिविधनं, श्यनं, आसानस्य च चर्चा भवति। शारीरिकाभिनयस्य अन्तर्गतं पुत्तलिका कर्मः, अवलोकनम्, पुटकर्मः, ग्रिवा कर्मः च उल्लिखिताः सन्ति, येषां वर्णनं क्रमशः यथा-

    1. **पुत्तलिकाकर्म**- अभिनयकाले पुत्तलिका कर्मः महत्त्वपूर्णा भवति। नेत्रपुत्तलिकद्वारा नानाभावाभिव्यक्तिः पुत्तलिकाकर्मः। पुत्तलिकाकर्मः नव प्रकाराः सन्ति- भ्रमणः, वलनम्, पाटनम्, चलनम्, प्रवेशनम्, विवर्तम्, समुद्वृतः, निष्क्रामः, प्राकृतम् च। एतत् केनचित् आचार्यैः आत्मनिष्ठं तारकरणम् इति उक्तम्।

    2. **अवलोकनम् दर्शनभेदं वा**- एते अष्टौ। विषयाभिमुखतरकरम इति केचित् आचार्यसः आहूतवन्तः। एते अष्टप्रकाराः ख्र समः, साची, अनुवृतम्, आलोकितः, विलोकितः, प्रलोकितः, उल्लोकितः, अवलोकितः च।

    3. **पुटकर्मः** -पुटकर्मा पुत्तलिकानां गतिम् अनुसृत्य भवति। ते नव संख्यायां भवन्ति- उन्मेषः, निमेषः, प्रसृतः, कुञ्चितः, समः, विवर्त्तितः, स्फुरीतः, पिहितः, विताडित च।

    4. **ग्रीवाकर्मः** -ग्रीवा अर्थात् कण्ठः। कण्ठद्वारा कृतं अभिनयं ग्रीवाकर्म भवति। कण्ठः यत्र शिरसम् अभिनयः सर्वः। अतः अभिनये कण्ठस्य महत्त्वं सर्वाधिकं भवति। नव ग्रीवाकर्माणि सन्तिख्र समः, नतः, उन्नतः, त्र्यस्त्रः, रेचितः, कुञ्चितः, अनचितः, वलितः, विवृतः च।

पाठगत-प्रश्नाः 1.1

1. शिरोमणिः किम्?
2. हस्तेन कति मुद्राः प्रदर्शिताः सन्ति?
3. कटिकर्मः इति किम्?
4. कति पार्श्वकर्माणि सन्ति?
5. उदरकर्मणां कति प्रकाराः उल्लिखिताः सन्ति?
6. ग्रीवाकर्मः कति?

1.3 सामान्याभिनयम्

आङ्गिका-वाचिका-आहार्य-सात्त्विक-प्रकाराणाम् अतिरिक्तं नाट्यशास्त्रे सामान्याभिनयस्य च

चर्चा अस्ति। एते चत्वारः प्रकाराः सामान्याभिनयस्य अन्तर्गतं च वर्णिताः। विषयानुरूपम् अत्र आङ्गिका अभिनयस्य दृष्ट्या चर्चा अस्ति-

यद्रूपं समस्तकृत्येषु तिष्ठति अर्थात् कविनाटयोः (नटस्य) शिक्षणाय यत् पूर्वं न उक्तं तत् सामान्याभिनयः। सामान्याभिनयः अभिनयविषयत्वात् कर्मसु सामान्यः। संकेतः, हाव-भावा, हेला इत्यादयः सात्विकभिनयः, षड्विधाः शारीरिकाः क्रियाः यथा वाक् तथा वाचिकक्रियाः आलाप-प्रलापाः, ये पुरा अकथिताः एव आसन्, ते सामान्याभिनयेन उक्ताः। सामान्याभिनयस्य अन्तर्गतं षड्विधं शारीरिकं अभिनयस्य चर्चा भवति, यथाख्र वाक्यं, सुचः, अङ्कुरः, शाखा, नाट्यायिता, निवृत्ति-अङ्कुरः च। आचार्य भरतः कथयति यत् यत्र कर्मविभागः शिरः हस्तकटिवक्षः ऊरु करणेषु समानरूपेण प्रस्तुतः तत्र तत्सामान्याभिनयः। अत्र सौम्य-इशारैः, ललित-हस्त-गतिभिः च रसा-भावेन नाट्यकलाकारैः अभिनयः क्रियते। अनेन क्रमेण अभिनयस्य द्वौ प्रकारौ चर्चा क्रियते - (१) आभ्यंतराभिनयम् (२) बाह्यम् च ।

(१) आभ्यंतराभिनयम् - यद् कर्म अविच्छिन्नस्वातन्त्र्यविहीनं, भ्रमरहितं, यत्र अङ्गगतिः न प्रवृत्ता, लय-ताल-कला-सङ्गीत-ध्वनयः प्रमाणं स्वरूपेण नियतं भवति, श्लोकाः सन्ति समर्थः गातुं समर्थ, ध्रुवालापश्च विभक्तः, क्रूरताविहीनः यत्र नादः तत्राभ्यान्तराभिनयः।

(२) बाह्याभिनयम् - उपर्युक्तविशेषणयुक्ता नाट्यविपरीत अर्थात् उपर्युक्तविशेषणशून्यः, स्वतन्त्राचरणयुक्तानां पात्राणां क्रियाः स्वतन्त्राः, गीतवाद्यतालतालः तेषां नियमैः न बाध्यते।

उपर्युक्तप्रसङ्गे आचार्य भरतः नाट्याचार्यनिर्दिष्टलक्षणैः आन्तरिकलक्षणैः युक्तैः च अभिनयः आभ्यंतराभिनयः इति मन्तव्यः। आचार्यशासनात् बाह्यः स च बाह्याभिनयः इति। अत्र पात्राणां अभिनयः कर्म च लक्षणैः चिह्नितः। अत एव एतैः लक्षणैः सह अभिनयः नाटके सम्यक् प्रयुक्तः। भरतः कथयति यत आचार्यसेवायां ये न निवसन्ति, ये शासनात् बहिष्कृताः ते अज्ञाना आचार्याणां कर्म प्रयुञ्जते इति। अतः सः बाह्यप्रयोगः।

पाठगतप्रश्नाः 2.2

1. समग्रकर्मणां यत् रूपं अवशिष्टं तत् कथ्यते?
२. सामान्याभिनयस्य कति प्रकारः?
३. सामान्याभिनये कति प्रकाराः शरीरिकाभिनयः उल्लिखिताः?
४. सामान्याभिनयेन किम् अवगच्छसि?

भवता किं ज्ञातम्?

- सामान्यतया शरीरस्य विभिन्नाङ्गानां, उपांगानां, अङ्गानाञ्च नाना इशारैः, आसनैः च

टिप्पणी

निर्मित: प्रतीकात्मक: अर्थ: अङ्गिकाभिनय: इति कथ्यते।

- शिरोभिनय: शिरोभिनय: इति कथ्यते।
- पाठानुसारं हस्ताङ्गुलयो: भिन्न-भिन्न-आसनानि करणं हस्ताभिनय:।
- यत्र कर्मविभाग: शिर: हस्तौ कटिवक्ष:स्थलौरुउरुषु करणेषु समानरूपेण प्रस्तुत:, तद् सामान्याभिनय:।
- सामान्याभिनये द्वौ प्रकारौ अभिनयस्य चर्चा भवति - (१) आन्तरिकं (२) बाह्यम् च ।

पाठांत-प्रश्ना:

व्यावहारिकपरीक्षाणां कृते आदर्शप्रश्ना:

1. शिक्षार्थीन: आङ्गिकाविधानस्य विभिन्नप्रकारेभ्य: एकं प्रकारं प्रवर्तयितुं अपेक्षितम्।
2. शिक्षार्थीन: विभिन्नप्रकारेभ्य: नेत्रदृष्टिभ्य: एकं रसदृष्टिं प्रवर्तयितुं अपेक्षितम्।
3. शिक्षार्थीन: विभिन्नप्रकारेभ्य: नेत्रदृष्टिभ्य: एकं पुत्तलीकर्म प्रवर्तयितुं अपेक्षित:।
4. शिरो-अभिनयस्य 13 प्रकारेषु एकं शिरो-अभिनयं प्रवर्तयितुं शिक्षार्थीन: अपेक्षिता भवति।

पाठगतप्रश्नानां उत्तराणि

1.1

1. शिरसा कृतं अभिनयम्।
2. 2 हस्तेन 24 मुद्रा: प्रदर्शिता: सन्ति।
3. कटि (कटि) द्वारा कृत अभिनय।
4. पञ्च
5. त्रय: प्रकारा:
6. 9

1.2

1. सामान्याभिनय:
2. द्वे प्रकारे
3. 6 प्रकार:
4. यत्र कर्मविभाग: शिर: हस्तकटिवक्ष:सौरुउरुकर्णेषु समं प्रस्तुत: तत्र सामान्याभिनय:।